

ERMENİLERİN AZERBAYCAN'A VE AZERBAYCANLILARA KARŞI UYGULADIKLARI ÇEŞİTLİ SUÇLAR

Revan'ın Rus birlikleri tarafından işgali. Ressam F.Rubo. Resimde Azerbaycanlı nüfus ve camiler tasvir edilmiştir

Ermenilerin Azerbaycan'a karşı yönelik olan faaliyetlerinin birkaç yönü vardır: Etnik, bilimsel-kültürel, dinî, bölgesel, toponimik (coğrafi nesnenin adına ait). Bu yönlerden her biri, sıcak ve soğuk dönemlerin has

olduğu bir dizi kronolojik aşamadan oluşmaktadır. Bununla birlikte, Ermenileri yöneten ve onları körükleyen aynı yapı değişmemektedir. Bu da «kilise-parti-diaspora» olmak üzere Ermeni «üçlüsü»dür. Bu bağlamda kilise –

Revan'da camii. Ressam Dubois de Monpere. XIX. yy. Daha sonra Ermeniler tarafından yıkılmıştır

başlıca ideolog, parti – organizatör, diaspora da – uluslararası lobi ve sponsordur.

Etnik suçlar. Ermenilerin Azerbaycana karşı olan faaliyetlerinin aşamaları, bir dönemin diğer döneme, bir Ermeni devletinin diğerine, nesilden nesile nakledilen bir nevi bayrak yarışı etkinliğidir. *Birinci aşama:* XIX. yy.–XX. yüzyılın başı, Rus İmparatorluğunun İranlı ve Osmanlı Ermenileri Kuzey Azerbaycan'a yerleştirdiği ve bu amaçla Azerbaycan'a ait İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarının topraklarında «Ermeni Bölgesi» oluşturduğu bir dönemdi. Bu dönem, İmparator I.Nikolay'ın Senato'ya yüksek risalesinin gerçekleşmesine neden olmuştur: «İran ile 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Anlaşmanın gücüne dayanarak Rusya'ya eklenen İrevan ve Nahçıvan Hanlıklarını bundan sonra bütün işlemlerde Ermeni Bölgesi olarak adlandırılmasını emrediyoruz» (1).

İkinci aşama: 1905–1918 yılları – Azerbaycanlıların Güney Kafkasya'da soykırımı.

Üçüncü aşama: 1919–1920 yılları – Ararat Cumhuriyeti'nin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetine (ADC) karşı ilan etmediği birinci ve ikinci işgal savaşları.

Dördüncü aşama: 1920–1988 yılları – resmî İrevan, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Dağlık-Karabağ Özerk Bölgesini (DKÖB) «barış yoluyla» elde etme çabaları.

Beşinci aşama: 1988–1994 yılları – İrevan'ın Azerbaycan'a karşı ilan etmeden başlattığı üçüncü saldırı savaşı, sözde Dağlık-Karabağ Cumhuriyeti'nin (DKC) ilan edilmesi, Azerbaycan'ın yedi bölgesinin işgali.

Altıncı aşama: 1994 yılından itibaren bu yana – sözde DKC'yi meşrulaştırma arzusu ve yedi Azerbaycan bölgesini işgal etmektir.

Erivan'ın Azerbaycan'a karşı yürüttüğü üçüncü savaş sırasında Ermeniler çok sayıda sabotaj yapmıştır. Azerbaycan'da 14 sivil yolcusu olan helikopter vurulmuş, köprüler ve Bakü'ye giden uluslararası yolcu trenleri patlatılmıştır. 10 yıl içinde (1984–1994) 1200'den fazla kişi katledilmiş, yaklaşık 2400 kişi de yaralanmıştır. Rusya Federasyonu Federal İstihbarat Teşkilatı, Ermenistan Cumhuriyeti Milli İstihbarat Dairesinin yüksek rutbeli memurlarının bütün bu eylemleri organize ettiğini tesbit etmiştir (2).

Fakat bunlar, Ermenilerin Azerbaycan'a karşı yaptıkları ilk etnik suçlar değildir. 1920–1921 yıllarında yurt dışında bulunan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (ADC) eski yöneticileri öldürülmüştür. Bunlar: ADC Parlamento Başkanı Gasan-Bey Agayev, ADC'nin ilk Başbakanı ve ADC DİB Bakanı Fatali-Han Hoyskiy, ADC Başbakanı Nasib-Bey Yusifbeyli, ADC İİB Bakanı Behbud-Han Cavanşir. Bu zulümler, Azerbaycan Cumhuriyetinde iktidarda bulunan «Daşnaksütün» Partisinin XX. Kongresinin Osmanlı İmparatorluğu ve ADC'nin siyaset ve devlet adamlarına karşı yönelik olan «Nemezis» (İntikam) eyleminin başlamasına ilişkin kararının sonucu ortaya çıkmıştır (İrevan, 1919).

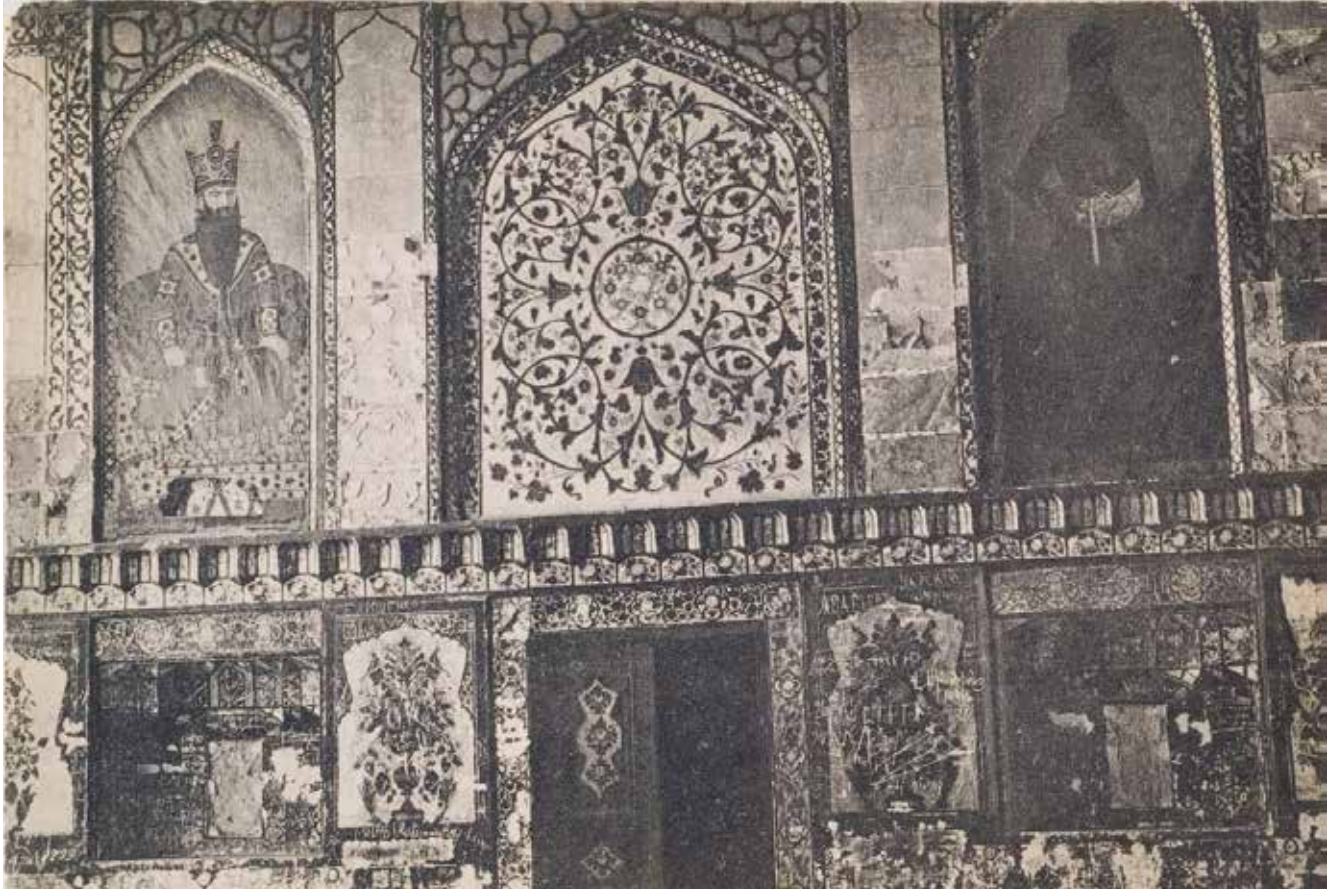
Günümüzde bu siyasi cinayetleri «tarih» haklı çıkararak Ermeni «Erivan» Dergisinde (Moskova, Ekim, 2007, s.142) şunlar yazılmıştır: «19 Temmuz 1920 tarihinde Tiflis'de ADC'nin eski Başbakanı Fatali-Han Hoyski, Bakü'de 1918 yılında Ermenilerin katliamı için bir Ermeni terorist

tarafından öldürülmüştür».

Ancak, öncelikle, «katliamlar» Mart 1918'de yer almıştır. İkincisi, o dönemde Bakü Bolşeviklerin ve Ermenilerin elindeydi, Ermeni S.Şaumyan de her iki tarafın lideriydi. Şubat 1917'de o Bolşevik Bakü Şurası (Bakü Şurası) Başkanı olmuştur; Nisan 1918'den itibaren Bolşevik Bakü Halk Komiserleri Şurası (Sovnarkom) Başkanıdır. Önderliğinde 31 Mart 1918 tarihinde Kızıl Ordu, Kızıl Hazar Filosu ve «Kızıl» Ermeni Milli Birlikleri, Sovyet basınında yazıldığına göre, «Musavatçıların anti-Sovyet isyanını» bastırmışlardır (3). «Mart 1918'de Bakü'de anti-Sovyet isyanını bastıran hareketin başında da S.Şaumyan duruyordu» (4). Başka bir deyişle, Ermeni-Bolşevik Sovyet iktidarı bu şehirde Azerbaycanlıların soykırımını gerçekleştirmiştir.

Bilgi için: Bakü Halk Komiserleri Şurası 31 Temmuz 1918 tarihine kadar iktidardaydı, yani bu tarihe dek Bakü'de Ermeni-Komünist rejimi ve terör hakimdi. Bütün bu zaman içinde Ermeniler, yerli Sovyet iktidarının ana

Revan'da Serdar Sarayı duvarının bir kısmı. XX. yy. Fotosu. Daha sonra Ermeniler tarafından yıkılmıştır

Revan'da Penahali Hanın evi. XX. yy. Ortalarına ait foto. Daha sonra Ermeniler tarafından tekrar yapılmıştır

figüranlarıydı (5). Sözde «26 Bakü'lü komiserler» arasında onların sayısı 8 idi, yani hemen hemen 31%. Bakü Şurasında 1917 yılının Aralık ayında 190 milletvekili arasından 41 veya 21,5% Taşnaklardı, Nisan 1918'de Bakü Şurasının 302 üyesinden 36 veya 11,9% Taşnaklardı (6).

Üçüncüsü, 10 Ağustos 1918 tarihinde ancak Bolşevikler, Lenin, Stalin, Hruşev ve Brejnev rejimlerinde büyük Sovyet parti devlet adamı olan ve acı kaderli diğer bir Ermeni A.Mikoyan'ın «gizli Bolşevik eylemini yapmak amacıyla» bırakıldığı şehri terketmişlerdir.

Dördüncüsü, Bolşevikler ve Taşnaklardan sonra, 14 Eylül 1918 tarihine kadar Bakü'deki iktidar liderleri arasında

Ermenilerin de bulunduğu «Tsentrokaspiy» (Merkezî Hazar) diktatörlüğünün elindeydi (7).

Beşincisi, Bakü'nün bütün bu zaman içinde Bolşeviklerle Ermenilerin ve «Tsentrokaspiy» (Merkezî Hazar) diktatörlüğünün elindeyken, Gence, ADC'nin geçici başkentiydi.

Altıncısı, ADC yetkilileri, S.Şaumyan'ın önderliğindeki Ermeni Bolşeviklerinin «borusunun öttüğü» Bakü'de «katliamı» bu nedenle birtürlü yapamıyorlardı.

Zira Bakü ADC'nin iktidarı altına ancak 15 Eylül 1918 tarihinde geçmiştir. Bundan dolayı ne Fatali-Han Hoyski ne de ADC'nin herhangi diğer adamı Mart 1918'de Ba-

Azerbaycanlıların Ermenistan'dan kovulması. Azerbaycanlıların kendi vatanlarından göçe zorlanmasının son aşaması böyle tamamlandı

kü'de efsanevi «Ermeni katliamını» düzenleyemezdi.

Yedincisi, 31 Mart 1918 tarihinde Bakü'de S.Şaumyan ve adamları tarafından yapılan Azerbaycanlıların soykırımı sözkonusudur. Böylece onlar Bakü'de 1918 yılının ağustos ayına kadar bütün yaşananlardan sorumludurlar.

Bilimsel-kültürel suçlar. Bu alanda Ermenilerin eylemleri de az değildi. Birkaç örnek vermiş olalım. *Birincisi*, XX.yüzyılın içinde Ermeni «bilim çevresindeki kültür taşıyıcılar - ironik», 1899 yılında yayınlanan ve «Kafkasya Ermenistan» topraklarındaki Azerbaycan toponimlerin (coğrafi nesnenin adı) sıralandığı M.A.Skibitskiy'in makalesi ile haritasını SSCB'de ve sınırları dışında bulmaya ve imha etmeye çalışmışlardır» (8). Fakat onlar bu eylemi sonuna kadar yapmaya muvaffak olamamışlardır.

İkincisi. Dünyaca tanınmış Rus bilim adamı, Ermeni tarihini inceleyen araştırmacı, SSCB Bilimler Akademi-

si ve Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin akademisyeni B.B.Piotrovskiy, «Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarih-Filoloji Dergisine» protesto mektubu yayınlamıştır. Bu mektup, Ermenilerin tarihi ve komşu cumhuriyetlerin tarihi ile ilgili bilinen hususların Ermeniler tarafından tahrif edilmesini yazmaktadır. B.B.Piotrovskiy'in mektubundan birkaç paragraf verelim: «...Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisinin haberlerinde (Yere ilişkin Bilimler, XVII, 6. İrevan. 1964, sayfa 73–81) bronz «özel güvenlik işaretini» ve «Eski Ermeni (Giksos) hiyeroglif alfabesinin karakterlerinden önce bilinen» Hayas hiyerogliflerini içeren sikkeleri yayınlanmıştır (s.78). Bunlar S.Ayvazyan tarafından farklı çevrilmiştir.

Çekoslovakya «New Orient» Dergisinde (VI, 1967, №3, s.76) İngilizce yayınlanan B.Mkrtyan'ın makalesinde (The Mystery of Metsamor) «M.Ö. XIX. yüzyıl Hayas

sikkelerinin» skeçlerin dışında bu sikkelerin resimleri de verilmiştir. Bu sikkeler Ermenistan Tarih Müzesinin Nüvizmatik Bölümüne yerleştirilmek üzere verildikten sonra aşağıdaki sonuç alınmıştır: ««New Orient» Dergisinde resmi yer alan bakır sikkeler, M.Ö. XIX. yüzyıla ait para birimleri olarak tamamen yanlış tanımlanmıştır. Aslında İldegizler hanedanından Azerbaycanlı Atabeyler tarafından basılan bu sikkeler (silinmiş yazılarla) M.S. XII.-XIII. yüzyıla (1133–1225 yılları) aittir. Sözkonusu sikkeler ortaçağ Ermenistan'ında ve Transkafkasya'nın sınır bölgelerinde kitlesel yaygındı...»

Metsamor taşları ve kayalarındaki «Hayas Yazıtları»na (M.Ö. XVII.yy.) gelince de durum deminkinden farklı değildir. Örneğin, yukarıda atıfta bulunduğumuz makalede (Ermenistan Bilimler Akademisi Haberleri, Yere İlişkin Bilimler. XVII. 6, s.80) yer alan «metz-mors petroglif»in yanısıra aşağıdaki metin çevirisi bulunmaktadır: «Sonra ateş evi (zengin oda). Kaynak suyunun yer aldığı araziye sonsuza dek sahip olan Akop iki kere kutsalmış olsun». Gerçekte Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsündeki arabistlerinin hükmüne göre bu taş aşağıdaki Arapça yazıyı (yanlış kopyalanan) içeren bir nevi mezar taşıdır: «Ali... Kasim-Han». Tabii, bu yazı, S.Ayvazyan'ın düşündüğü gibi soldan sağa değil, tersine sağdan sola okunmaktadır.

S.Ayvazyan, Kufi alfabesi ile yazılmış olan aşağıdaki adları da Hayas hiyeroglifleri sanmıştır: Muhammad, Hasan ve Ali. Bununla birlikte araştırmacı, damga şeklindeki işaretlerden, Kufi yazılarından ve petrogliflerden (boynuzlu hayvan resmi) bir yazı oluşturarak onu soldan sağa okuyup aşağıdaki gibi çevirmiştir: «Tarla yazlık... paragözlü geçici, (bu) temel zengin (zenginleştirici) oda... Boynuzlu hayvan (kurban edilmiş)... Zengin odaya götüren yol herkese (yasak)... Cehennem...» (bkn. Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Haberleri, Yere İlişkin Bilimler, XVII, №2, 1964, s.73; S.Ayvazyan. Eski Ermenistan tarihi ve metalurji ile ilgili bazı konuları ele alalım. Erivan–Moskova, 1967. VİNİTİ Üretim Yayıncılık Fabrikası. Lübertsı, ss.84–86). Üstelik Arapça Ali ismi, elyazmaların «zengin oda», «ateş evi» (?), «tapınak» işareti, Hasan ismi

de «zengin» işareti ile eşleştirilmektedir. Fakat Arapça yazısını az çok bilen herkes burada adların Kufi karakterle yazıldığını anlamaktadır. Sözkonusu makalede «bazı arkeologların Metsamor taşı üzerindeki yazıları Arapça yazısı olarak kabul ettikleri» (s.71) hakkındaki düşünceden bahsedilmesi bu yüzden daha şaşırtıcıdır. Bu düşünce arabistlere danışılarak kontrol edilemez miydi sanki (!).

S.Ayvazyan'ın kopyaları tam olmamakla birlikte Arapça yazıların niteliği ve zamanı hususunda fikir yürütmek mümkün değil, yalnız B.Mkrtçyan'ın İngilizce makalesinde yer alan bir kopyanın resmine dayanan Prof. V.A.Kraçkovskaya aşağıdaki sonuca varmıştır: Metsamor yazılarında emin olmayan elle yapılan, Ali ile Hasan gibi sağdan sola okunan Arapça Kufi alfabesinin işaretleri açıkça görülmektedir. İşaretlerin şekline bakılırsa bu işaretler ortaçağa ait olamaz, onları M.S. XIX. yüzyıla atfetmek ise mümkündür. Metsamor tepesinin yanında Azerbaycan Zeyva köyünün bulunduğunu hatırlamak yararlı olacaktır.

Ermeni tarih bilimine zarar veren ve ne yazık ki yaygın olan literatüre nüfuz eden cahil «teoriler»in akışını dur-

Revan'da Azerbaycan camisinden geriye kalanlar. Çağdaş foto

durmak üzere Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Başkanlığının toplantısında yaptığım yorumlar bunlardan ibaretti (9).

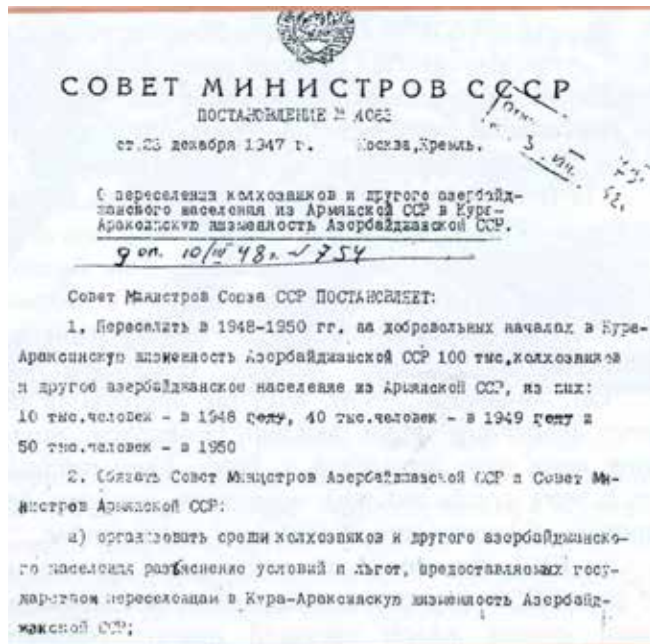
Üçüncüsü. B.B.Piotrovski'nin bu mektubu ile ilgili olarak Azerbaycan'ın kütüphanelerinden «Ermenistan SSC Bilimler Akademisi Tarih-Filoloji Dergisi»nin tam da bu sayısının kaybolduğunu vurgulamış olalım.

Dördüncüsü. Bu mektup ile bağlantılı olarak aşağıdaki hususlara dikkat edelim:

Sikkenin anavatanı, efsanevi Ermenistan değil, eski zamanlarda Küçük Asya'da gerçekten varlığını sürdüren Lidya devletidir. «M.Ö. VII.yüzyılda veya daha önceki dönemde insanlık tarihinde ilk olarak sikkeler basılmaya başlamıştır» (10). Bu sikkeler elektrondan (altın ve gümüş doğal alaşımı) olup, üzerine öküz ve aslan başları tasvir edilmiştir.

Metsamor tepesinin yanındaki Azerbaycan Zeyva köyüne ilişkin olarak. Erivan Vilayetinde XX. yüzyılın başında bu adı taşıyan 10 Azeri köyü kaydedilmiştir (11). Bunlardan dördü, «Kafkasya Ermenistanı»nın içinde bir birim olmakla beraber aynı yüzyılın sonuna kadar kendi adını korumuştur.

SSCB Bakanlar Kurulunun 100 bin Azerbaycanlının Ermenistan'dan çıkarılmasına ilişkin kararnameşi. 1947 yılı

Alfabenin kökenine gelince de, bilim onun M.Ö. II. yüzyılın sonunda ortaya çıktığı kesin kanıtlamıştır. Bu alfabe, Eski Doğu'da devrim yapan Semitik harfli bir yazıdır (12).

Ermeniologlar, M.S.XII.-XIII.yüzyıllarda yaşayan Azerbaycan hükümdarları olan Azerbaycan Atabeyleri İldegizlerin sikke basımını Ermeni nümizmatik alanına mal etmeye çalışmışlardır. Mülkiyetlerin içinde yer alan günümüzdeki Ermenistan Cumhuriyetinin topraklarında onların çok sayıda sikkeleri bulunmuştur (13).

Ünlü Ermeni nümizmat (para koleksiyoncusu), tarih bilimleri doktoru, Prof. H.A.Muşegyan'ın sözkonusu sikkelerin İldegizlere ait olduğunu yazmıştır. Bilim adamı «Kafkasya Ermenistanında» XII. yüzyılda «İldegizlere henedanından olan Azerbaycan Atabeylerinin sikkelerinin hakim olduğunu» vurgulamıştır. Kendisi, bu Atabeylerin sikkelerinin «İldegizlerin hakimiyeti altında bulunan Ermeni şehirlerinde basıldığını» kaydetmiştir (14).

Beşincisi. Ünlü bilim adamı, Ermenistan SSC Bilimler Akademisinin Birinci Başkanı, SSCB Bilimler Akademisi akademisyeni İ.Orbeli'nin önemli tarihî eserleri gizlemeye çalışmış olması, Ermenilerin bilimsel-kültürel suçları arasında yer almaktadır. XX. yüzyılın başında bu bilim adamı, Arnavut tarihî Artsah-Haçın Bölgesindeki XII.-XIV. yüzyıllara ait epigrafik yazıtları basına hazırlamıştır(15). Fakat bu yayın kendi okurunu bulamamıştır, zira İ.Orbeli bütün tirajı kendisine almıştır. İ.Orbeli'nin, bu yazıtların «Ermeni kilisesinin uydurduğu ve Rusya emperyal iktidarının kabul ettiği vizyona uymadığını anlamış olmasına ilişkin bir düşünce mevcuttur. Bu vizyona göre Artsah-Haçın Melikliği zaten Ermenilerin sayılıyordu»(16). Fakat bu meliklik Albanlar'ındı ve Azerbaycan tarihine aittir (17).

Ermeni seçkin bilim çevresinin yukarıda açıklanan manipülasyonları, bu bilim adamlarının, «Kafkasya Ermenistanı» dahil olmak üzere Kafkasya'da yerli Azerbaycanlıların herhangi izlerini yok etme çabalarından kaynaklanmaktadır (18).

Sadece Azerbaycan'ın değil, Gürcistan'ın da, birkaç yüzyıl Ermenilerin bilimsel ve kültürel "açılımının" oda-

ğı olduğunu vurgulamak yerinde olacaktır. XIX. yüzyılda Ermeniler, Gürcistan'ın tarihî Samtshe-Cavaheti Bölgesine yerleştikten sonra bu toprakları tamamen Ermenileştirmeye ve Gürcistan tarihini kendi tarzında yeniden yazmaya başlamışlardır. Bu bağlamda büyük Gürcü düşünürü ve yazarı İ.G.Çavçavadze XX. yüzyılın başında Ermenilerin, «Kartlis Tshovreba» («Gürcistan Tarihi») adlı Gürcü kronikleri (vekayiname) derlemesini «Ermeni kroniği»nden türediğini, Gürcü kültürünün Ermenilerin lütfuyla ortaya çıktığını, Gürcülerin dilinin ise birçok Ermeni kelimesini aldığını sandıklarını kızgınlıkla kaydetmiştir (19). Samtshe-Cavaheti'ye gelince, XIX. yüzyıldan itibaren yerli Gürcü katedralleri, manastırları ve epigrafik yazıtlar Ermenileştirme sürecine maruz bırakılmıştır (20). Halk kültürel mirasına el koyulması ile ilgili buna benzer eylemlerle bağlantılı olarak İ.G.Çavçavadze çağdaş Ermenilere şu sözlerle hitap etmiştir: «Mal mülk varlığımız az olsun çok olsun, fakat biz size barınak verdik, size sahip çıktık ve sizinle kardeş olduk. Bizim evimizde bize düşman muamelesini yapmayın» (21).

(Gelecek sayımızda devam edecek)

Kaynakça:

1. Государственный исторический архив Российской Федерации (ГИА РФ), ф. 880, оп. 5, д. 389, л. 180б.
2. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества. Баку, 2002, с. 167
3. Советская историческая энциклопедия (СИЭ), том 2. Москва, 1962, стлб.54-55; том 16. Москва, 1976, стлб.136; Большая советская энциклопедия (БСЭ), 1-е изд., том 4. Москва, 1926, стлб.400-401, том 61, Москва, 1934, стлб.879; БСЭ, 3-е изд., том 2. Москва, 1970, с.538.
- 112 СИЭ, том 2, стлб.54-55; том 16, стлб.136; БСЭ, 1-е изд., том 4, стлб.400-401; том 61, стлб.879; БСЭ, 3-е изд., том 2, с.538; том 29. Москва, 1978, с.299
4. СИЭ, том 2, стлб.56-57; Azərbaycan sovet ensiklopediyası (ASE), cild I, II, V, VI. Bakı, 1976, 1978, 1981, 1982; История Азербайджана, том 3, часть первая. Баку, 1963, с.81, 100-101, 103, 128, 130, 136
5. СИЭ, том 2, стлб.56-57; ASE, cild I, II, V, VI. Баку, 1976, 1978, 1981, 1982; История Азербайджана, том 3, часть первая, с.81, 100-101, 128, 130, 136
6. История Азербайджана, том 3, часть первая, с.83, 115
7. История Азербайджана, том 3, часть первая, с. 152
8. Skibitskiy M.A. Karabağ devlet yazlık otlaklar. Kafkasya'daki hayvanlığın araştırılması için devlet yazlık ve kışlık otlakların yapısına ilişkin bilgiler, vıp.IV (sürüm). Tiflis, 1899
9. «Историко-филологического журнала АН Арм.ССР», Ереван, 1971, №3 (54), с. 302-303
10. СИЭ, том 8, стлб.677
11. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятивёрстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, стлб.97
12. Фридрих И. История письма. Пер.с нем. Москва, 1979, гл. III
13. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краёв и областей Кавказа, вып. I-VIII. Баку, 1926-1959
14. Мушегян Х.А. Денежное обращение в античной и средневековой Армении по нумизматическим данным (V век до н.э.-XIV век н.э.). Автореф. докт. дисс. Ереван, 1975, с. 44-45
15. Надписи Гандзасара и навоцпука. Собрал и приготовил к печати И.Орбели. Петроград, 1919
16. Исмаилов Э.М. Предисловие. В кн.: Гаджиева У. Деэтнизация кавказских албан в XIX веке. Баку, 2004, с.8-9
17. Гаджиева У. Указ.раб., с. 17 и сл.; Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку, 2005, с. 107, 146, 395, 405, 679, 681
18. Гаджиева У. Указ.раб., глава II
19. Чавчавадзе И.Г. Армянские учёные и вопиющие камни. Тифлис, 1902, с.19,32-33
20. Бердзенишвили Д. Ахалкалаки Джавахетский. Журнал «Артануджи», 1998, № 7, Тбилиси, с.51-74
21. Чавчавадзе И.Г. Указ.раб., с.123